

ความสัมพันธ์ระหว่างสังขารในไตรลักษณ์กับสังขารในชั้น 5: การประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต*

The Relationship Between Saṅkhāra in the Three Characteristics (Tilakkhaṇa) and Saṅkhāra in the Five Aggregates (Pañcakkhandha): A Practical Application in Daily Life

พระมหาวราทิต อาทิตวโร (คำกมล), พระมหาเมธีชัย กิจจสาโร (แสงคำภา),
พระครูปริยัติพุทธิคุณ (เย็น ภูมุงคุณ), พระมหาบัวพันธ์ จนฺทรมโม่ (ประสังคโท) และอุมารินทร์ เลิศสหพันธ์
Phramaha Waradit Aditavaro (Khamkamol), Phramaha Meechai Kitchasaro (Saengkhampha),
Phrakhru Pariyatputthikhun (Yuen Phumungkhun),
Phramaha Buaphan Chandadhammo (Prasangkhatho) and Umarin Letsahapan
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หน่วยวิทยบริการวิทยาลัยสงฆ์ขอนแก่น วิทยาเขตขอนแก่น
Mahachulalongkornrajavidyalaya University,
Khon Kaen Sangha College Academic Resources Unit, Khon Kaen Campus, Thailand
Corresponding Author, E-mail: waradisth@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์และแสดงความสัมพันธ์ระหว่างสังขารในไตรลักษณ์กับสังขารในชั้น 5 เพื่อสนับสนุนการทำความเข้าใจเชิงลึกในพระธรรมและปฏิบัติธรรม จากการศึกษาพบว่าสังขารในไตรลักษณ์ หมายถึง สภาวะที่ถูกปรุงแต่งทุกอย่าง ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม สังขารในชั้น 5 หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่งจิต ให้ดี ให้ชั่ว ให้เป็นกลาง มีเจตนาเป็นตัวนำ สังขารมีลักษณะเปลี่ยนแปลงเป็นทุกข์ มีภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว เป็นอนัตตาไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชา ไม่มีตัวตนที่แท้จริง ความสัมพันธ์ของสังขารทั้งสอง สามารถแยกพิจารณาได้ดังนี้ ความสัมพันธ์ของสังขารในไตรลักษณ์ เหมือนห่วงโซ่หมุนเวียนกันไปด้วยสภาวะ 3 อย่าง คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ความสัมพันธ์ของสังขารในชั้น 5 ทางร่างกายจะสังเกตเห็นว่า ร่างกายมีความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อยู่ตลอดเวลา นับตั้งแต่เกิดขึ้นครั้งแรก ความทุกข์ก็เริ่มขึ้นพร้อมกัน ส่วนทางนามธรรมสังเกตได้จากพฤติกรรมที่แสดงออกทางกาย

*ได้รับบทความ: 4 กันยายน 2567; แก้ไขบทความ: 20 พฤษภาคม 2568; ตอรับตีพิมพ์: 5 มิถุนายน 2568
Received: September 4, 2024; Revised: May 20, 2025; Accepted: June 5, 2025

คือ การกระทำ และทางวาจา คือ คำพูด เป็นต้น จุดร่วมของสังขารในไตรลักษณ์กับสังขารในชั้น 5 คือ การเป็นสังขตธรรม (สิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น) ความแตกต่างในบริบทการใช้งาน สังขารในไตรลักษณ์มุ่งเน้นถึงการแสดงธรรมชาติของสรรพสิ่ง สังขารในชั้น 5 มุ่งเน้นถึงการจำแนกองค์ประกอบของชีวิต ความสัมพันธ์เพื่อการปฏิบัติธรรม ช่วยให้ปฏิบัติเห็นความจริงของสรรพสิ่งในลักษณะที่ปราศจากอคติ สามารถปล่อยวางความยึดมั่นถือมั่น และเข้าถึงปัญญาญาณได้ ความสัมพันธ์กับการบรรลุธรรม ผู้ปฏิบัติหรือพระโยคาวจรใช้ญาณที่เกิดขึ้นจากวิปัสสนาพิจารณาไตรลักษณ์ตั้งแต่ญาณต้นๆ คือนามรูปปริเฉทญาณจนถึงปฏิสังขานุปัสสนาญาณแล้วยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นสู่พระไตรลักษณ์กำหนดรู้ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ สังขารในชั้น 5 มี สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เป็นต้น เกิดขึ้นสนับสนุนจนทำให้มรรคญาณเกิดขึ้นทำลายกิเลสได้ในที่สุด

คำสำคัญ: สังขาร; ไตรลักษณ์; ชั้น 5

Abstract

This article aims to analyze and clarify the relationship between saṅkhāra in the Three Characteristics (Tilakkhaṇa) and saṅkhāra in the Five Aggregates (Khandhas), in order to deepen the understanding of Dhamma and its practical application. The study reveals that saṅkhāra in the context of the Three Characteristics refers to all conditioned phenomena, both physical and mental. Meanwhile, saṅkhāra in the Five Aggregates pertains to mental formations that shape the mind toward wholesome, unwholesome, or neutral tendencies, with volition (cetanā) playing a central role. saṅkhāra, as a conditioned phenomenon, is subject to impermanence (anicca), suffering (dukkha), and non-self (anattā), characterized by arising and cessation, lacking any essence of a true self and beyond personal control. The relationship between the two forms of saṅkhāra can be understood as follows: saṅkhāra in the Three Characteristics represents a cyclical process of arising, persisting, and ceasing inherent in all phenomena. In the Five Aggregates, the physical aspect of saṅkhāra manifests impermanence and suffering from the moment of bodily existence, while its mental aspect is observable through physical and verbal behaviors. The shared nature between these two aspects lies in their being saṅkhatadhamma (conditioned phenomena). Their distinction lies in their scope: saṅkhāra in the Three Characteristics reflects the universal nature of all phenomena, whereas saṅkhāra in the Five Aggregates emphasizes the structural composition of an individual

being. Recognizing this relationship fosters insight into the true nature of reality, enabling detachment and the cultivation of wisdom. In practice, this understanding supports meditative development through insight (vipassanā), beginning from nāma-rūpa-pariccheda-ñāṇa (knowledge of the distinction between mind and matter) to paṭisaṅkhā-anupassanā-ñāṇa (knowledge of contemplation through wise reflection), applying the Three Characteristics to all saṅkhāra. The Five Aggregates are supported by spiritual faculties—faith (saddhā), energy (virīya), mindfulness (sati), concentration (samādhi), and wisdom (paññā)—which culminate in the arising of magga-ñāṇa (path knowledge), thereby eliminating defilements (kilesa).

Keywords: Saṅkhāra; Tilakkhaṇa; Khandhas

1. บทนำ

ในพระพุทธศาสนา แนวคิดเรื่อง “สังขาร” ถือเป็นหัวใจสำคัญในการอธิบายธรรมชาติของชีวิตและสรรพสิ่ง คำว่าสังขารถูกนำมาใช้อธิบายในหลายบริบท โดยเฉพาะในหลักไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) และชั้น 5 (pañcakkhandha) ซึ่งต่างสะท้อนมุมมองเชิงอภิปรัชญาและจิตวิทยาในทางพุทธศาสนา แม้จะปรากฏในบริบทต่างกัน แต่ทั้งสองแนวคิดล้วนเกี่ยวข้องกันอย่างลึกซึ้ง และมีศักยภาพในการอธิบายโครงสร้างของชีวิตและจิตใจอย่างเป็นระบบ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2562) สำหรับชาวพุทธทั่วไปโดยเฉพาะในบริบทไทย คำว่า “สังขาร” มักถูกเข้าใจใน 2 ความหมายหลัก ได้แก่ 1) สังขารที่หมายถึงร่างกายหรือเรือนร่าง และ 2) สังขารในฐานะการปรุงแต่งของจิตหรือเจตสิก โดยความหมายแรกเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไป ขณะที่ความหมายหลังมักถูกมองว่าเป็นเรื่องซับซ้อน เข้าใจยาก และไกลตัว ทั้งนี้ความเข้าใจแบบจำกัดเช่นนี้ส่งผลต่อการรับรู้และปฏิบัติธรรมของพุทธศาสนิกชนอย่างมีนัยสำคัญ

คำว่า “สังขาร” ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง ตัวอย่างที่เด่นชัดคือใน มหาปรินิพพานสูตร ขณะที่พระพุทธเจ้าทรงพระประชวรอย่างหนัก พระองค์ยังทรงดำริด้วยปัญญาอันลึกซึ้งว่า “ทางที่ดีเราควรใช้ความเพียรขับไล่อาพาธนี้ ดำรงชีวิตสังขารอยู่ต่อไป” (ที.ม. 10/164/54) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าสังขารในบริบทนี้หมายถึงชีวิตหรือกายที่ยังดำเนินอยู่ตามเหตุปัจจัย ในขณะเดียวกัน สังขารในหลักไตรลักษณ์หมายถึง “สิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น” (saṅkhatadhamma) ซึ่งครอบคลุมทั้งนามธรรมและรูปธรรม ทุกสิ่งที่เป็นอนัตตาและไม่เที่ยงตกอยู่ในสภาวะของสังขาร ด้วยเหตุนี้ สังขารจึงเป็นทั้งสิ่งที่เกิดจากปัจจัย และเป็นสิ่งที่แปรเปลี่ยนไปตามกาลเวลาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ (พระมหาวุฒิชัย วชิรเมธี, 2550)

อย่างไรก็ตาม ในชีวิตประจำวันของชาวพุทธส่วนมาก มักไม่สามารถแยกแยะระหว่างสังขารทั้งสองรูปแบบได้อย่างชัดเจน ซึ่งนำไปสู่การดำเนินชีวิตโดยขาดการพิจารณาธรรมตามความเป็นจริง เช่น

การตกเป็นเหยื่อของคอลเซ็นเตอร์ หลงเชื่อโฆษณา หรือการหลงใหลในธุรกิจออนไลน์อันเกินความจำเป็น เหตุการณ์เหล่านี้มักเกิดจากความอยากและความปรุ่งแต่งของจิต (สังขารในชั้น 5) ที่ขาดการพิจารณาว่า สิ่งปรากฏเป็นเพียงสังขารตามไตรลักษณ์ซึ่งไม่มีความจริงยั่งยืน

บทความนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างสังขารในไตรลักษณ์และสังขารในชั้น 5 โดยเน้นการชี้ให้เห็นถึงจุดร่วมและจุดต่าง ตลอดจนเสนอแนวทางในการประยุกต์ใช้ความเข้าใจดังกล่าว ในชีวิตประจำวันและการปฏิบัติธรรม เพื่อเสริมสร้างภูมิคุ้มกันทางปัญญาและนำไปสู่การรู้เท่าทันทุกข์ อันเป็นหนทางสู่การหลุดพ้นตามหลักพระพุทธศาสนา

2. ความหมายของสังขารในไตรลักษณ์และสังขารในชั้น 5

ความหมายของสังขารในไตรลักษณ์ หมายถึง ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมิใช่ตัวตน (อง.ตัก. (บาลี) 20/137/120, อง.ตัก. (ไทย) 20/137/140) เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญลักษณ์ ได้แก่ ลักษณ์ที่มีเสมอกันแก่สังขารทั้งปวง มี 3 ประการคือ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา (พระเทพเวที (ประยูรต์ ปยุตโต), 2536, หน้า 334) จากความหมายของไตรลักษณ์ข้างต้นนั้นท่านจึงได้ให้ความหมายของสังขารในไตรลักษณ์ว่า หมายถึง สภาวะที่ถูกปรุ่งแต่ง คือ สภาวะที่เกิดจากเหตุปัจจัยปรุ่งแต่งขึ้นทุกอย่าง ไม่ว่าจะป็นรูปธรรมหรือนามธรรมก็ตาม เป็นด้านร่างกายหรือจิตใจก็ตาม มีชีวิตหรือไร้ชีวิตก็ตาม อยู่ในจิตใจหรือเป็นวัตถุภายนอกก็ตาม เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขตธรรม คือทุกสิ่งทุกอย่างเว้นแต่นิพพาน (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2549, หน้า 70/4-5) ตามพจนานุกรมได้ให้ความหมายของคำว่า “ไตรลักษณ์” ว่า “ลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไป 3 ประการ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมิใช่ตัวตน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546, หน้า 364)

คำว่า “สังขาร” หมายถึง สภาวะที่ปรุ่งแต่งสังขตธรรม ได้แก่ กุศลกรรม และอกุศลกรรม (พระสุเมธมณีเถระ, หน้า 234) ในที่นี้หมายถึง ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และอาเนญชาภิสังขาร (ที.ปา. (บาลี) 11/228/229-230, ที.ปา. (ไทย) 11/228/169) ซึ่งหมายถึง อภิสังขาร ที่เป็นบุญ บาป และกุศลเจตนาที่เป็นอรุปาวจร 4 เรียกง่าย ๆ ว่า บุญ บาป ฆาน (พระเทพเวที (ประยูรต์ ปยุตโต), 2536, หน้า 382)

อุปาทินนสังขาร อนุปาทินนสังขาร (ม.ม.อ. (บาลี) 1/431, ม.ม.อ. (ไทย) 1/695) คือสังขารที่กรรมยึดครองหรือเกาะกุม ได้แก่ อุปาทินนธรรม และสังขารที่กรรมไม่ยึดครองหรือเกาะกุม ได้แก่ อนุปาทินนธรรมทั้งหมดเว้นแต่สังขตธาตุ คือ นิพพาน กายสังขาร วจิสสังขาร จิตตสังขาร (ที.ม. (ไทย) 10/288/140, ม.ม. (ไทย) 12/463-4/299) หมายถึงสภาพที่ปรุ่งแต่งกาย ได้แก่ ลมอัสสาสะ ปัสสาสะ คือลมหายใจเข้าออก สภาพที่ปรุ่งวาจา ได้แก่ วิตก วิจาร และสภาพที่ปรุ่งแต่งใจ ได้แก่ สัญญาและเวทนา (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2538)

ความหมายของสังขารในชั้น 5 คำว่า สังขาร สำเร็จรูปมาจาก สัม บพหน้า + กร ธาตุ + ณ ปัจจัย สัม อุปสรรคมีอรรถว่า “ประชุม” ส่วน กร ธาตุ มีอรรถว่า “กระทำ ประชุม” คำว่า สังขาร จึงมีความหมายว่า ธรรมที่มาประชุมกันแล้วประสม สขต สขโรติ อภิสขโรนตีติ สงขารา (ธรรมเหล่าใดย่อมประสมประสมสังขตธรรมที่เป็นผลโดยตรง เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า สังขาร อีกนัยหนึ่ง สขต กายวิมโนกมม อภิสขโรนตีติ เอเตหิติ สงขารา (สัตว์ทั้งหลายย่อมประสมประสมกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่เป็นสังขตธรรมโดยเจตนาเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ เจตนาที่เป็นเหตุแห่งการประสมเหล่านั้น ชื่อว่า สังขาร (พระสังฆมณเฑียรบาล อรรถกถา, ม.ป.ป., หน้า 36)

คำว่า “สังขาร” ในชั้น 5 หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่งจิต ให้ดี ให้ชั่ว ให้เป็นกลาง ได้แก่ คุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแปรการตรัสรู้ที่นึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกาย วาจา ให้เป็นไปต่างๆ เป็นตัวการของการทำกรรม เรียงง่าย ๆ ว่า เครื่องปรุงของจิต เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตปปะเมตตา กรุณา ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ เป็นต้น ซึ่งทั้งหมดนั้นล้วนเป็นนามธรรม มีอยู่ในใจทั้งสิ้น นอกเหนือจาก เวทนา สัญญา และวิญญาณ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2549)

3. ลักษณะของสังขารในไตรลักษณ์และสังขารในชั้น 5

ลักษณะของสังขารในไตรลักษณ์ ลักษณะที่เป็นอนิจจตาของสังขาร ได้แก่สิ่งที่มีความไม่เที่ยงไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน เป็นภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป (อง.ต.ก. (บาลี) 20/137/120, อง.ต.ก. (ไทย) 20/137/385) อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ความเป็นของสิ้นไปๆ (ขุ.ปฎิ. (ไทย) 31/79/53) หมายความว่า เกิดขึ้นที่หนเมื่อใด ก็ดับไปที่นั่น เมื่อนั้น เช่น รูปธรรมในอดีต ก็ดับไปในอดีต ไม่มาถึงขณะนี้ รูปในขณะนี้ ก็ดับไปที่นี้ ไม่ไปถึงข้างหน้า รูปในอนาคตจะเกิดถัดต่อไป ก็จะดับ ณ ที่นั่นเอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลาต่อไปอีก (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2549) ยกตัวอย่างเช่น เราซื้อรถยนต์มาหนึ่งคัน ตอนซื้อใหม่ๆ มีสีสดสวย อุปกรณ์ทุกอย่างเป็นของใหม่ แต่พอเราใช้งานไปสักกระยะหนึ่ง ความเป็นรถใหม่เริ่มหายไปสีหมองคล้ำ เครื่องยนต์เริ่มทำงานช้าลง อุปกรณ์อย่างอื่น เช่น เบรค พวงมาลัย เป็นต้น เริ่มฝืดลงใช้งานไม่คล่องเหมือนตอนซื้อใหม่ๆ ลักษณะเหล่านี้บ่งบอกถึงความไม่เที่ยงของสังขารคือรถยนต์ที่ถูกปรุงแต่งขึ้นจากส่วนต่างๆ ที่เอามาประกอบกันเข้าเพื่อให้สำเร็จเป็นรถตามความประสงค์ของนายช่าง

ลักษณะที่เป็นทุกขตาของสังขาร ได้แก่ความบีบคั้นภายในของตัวสังขารเอง ทำให้อยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไปยึดด้วย ตัณหาอุปาทาน ดังที่พระวชิราภิกษุณีได้กล่าวไว้ว่า “ทุกข์เมว ทิ สมโภติ ทุกข์ ทิฏฐติ เวติ จ. นาลญตร ทุกขา สมโภติ นาลญตร ทุกขา นิรุชฌติ ทุกข์เท่านั้นย่อมเกิดขึ้นย่อมตั้งอยู่และย่อมดับไป นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรเกิดขึ้น นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรดับ” ดังนี้ (ส.ส. (บาลี) 15/171/199-200, ส.ส. (ไทย) 15/171/142)

ลักษณะที่เป็นอนัตตตาของสังขารนั้น หมายถึงสังขารทั้งที่เป็นอนิจจตาความไม่เที่ยงและทุกขตาความเป็นสิ่งที่ทนอยู่ในสภาพเดิมของตนไม่ได้ทั้งหมดเป็นสิ่งที่มีความไม่ใช้ตัวตน ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง สิ่งทั้งหลายเมื่อถึงคราวแตกสลายไปจากสภาพเดิมน้อมกลับไปสู่ธาตุเดิมของตน คือธาตุดิน กลับไปเป็นดิน ธาตุน้ำกลับไปเป็นน้ำ ธาตุไฟกลับไปเป็นไฟ ธาตุลมกลับไปเป็นลม เหลือแต่สภาวะที่ว่างเปล่า ค้นหาตัวตนเดิมไม่พบ

ในส่วนของอนัตตตานี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) (2549, หน้า 68-69) ได้ให้ทัศนะไว้ว่า สิ่งทั้งหลายหากจะกล่าวว่ามีก็ต้องว่ามีอยู่ในรูปของกระแส ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่างๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันเกิดดับสืบต่อกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อต้องเกิดดับไม่คงที่ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น กดดัน ชัดแย้ง และแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์ อยู่ในตัว และเมื่อทุกส่วนเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ ก็ย่อมไม่เป็นตัวของตัว มีตัวตนแท้จริงไม่ได้

ลักษณะของสังขารในชั้น 5 มีลักษณะปรุงแต่งสังขตธรรมคือปรุงแต่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน ให้มีลักษณะเป็นรูป เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร และวิญญาน ตามที่ตนได้กะเกณฑ์ไว้แต่แรก เปรียบเหมือนนายช่างผู้ออกแบบบ้านไว้แล้วลงมือทำบ้านให้มีรูปลักษณะตามที่ออกแบบไว้ในขั้นนี้มีพระพุทธพจน์ในชัชชนียสูตรว่า “เพราะอะไรจึงเรียกว่าสังขาร เพราะปรุงแต่งสังขตธรรมจึงเรียกว่า สังขาร ปรุงแต่งสังขตธรรมอะไร ปรุงแต่งสังขตธรรม คือ รูปโดยความเป็นรูป เวทนาโดยความเป็นเวทนา สัญญาโดยความเป็นสัญญา สังขารโดยความเป็นสังขาร วิญญานโดยความเป็นวิญญาน เพราะปรุงแต่งสังขตธรรมจึงเรียกว่า สังขาร” (ส.ช. (ไทย) 17/79/121)

สังขารมีลักษณะเป็นอนัตตา ดังพุทธพจน์ในอนัตตลักขณสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายเป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย ถ้าสังขารเหล่านี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ร้ สังขารเหล่านี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธและบุคคลพึงได้ในสังขารทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายของเราจงเป็นอย่างนี้ สังขารทั้งหลายของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น” (ส.ช. (ไทย) 17/59/94)

ในอภิธรรมปิฎกจัดให้สังขารมีลักษณะเป็นสังขตธรรมคือธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง (อภิ.ส. (ไทย) 34/1455/135) ในอภิธรรมมัตถสังคหะ พระอนุรุทธาจารย์ จำแนกลักษณะของเจตสิกที่รวมถึงสังขารไว้ 4 ประการ คือ 1) เกิดขึ้นขณะเดียวกันกับจิต 2) ดับขณะเดียวกันกับจิต 3) มีอารมณ์เดียวกันกับจิต และ 4) มีที่ตั้งอาศัยที่เดียวกับจิต

สรุปตามเนื้อความตรงนี้ก็คือ สังขารกับวิญญานหรือจิตอาศัยกันอยู่ชนิดที่แยกกันไม่ออกเหมือนน้ำกับสีที่ผสมกันแยกออกจากกันไม่ได้ ในวิสุทธิมรรคพระพุทธโฆสเถระบอกไว้สั้นๆ ว่า สังขารมีการประสมเป็นลักษณะท่านขยายความต่อไปว่า ประสมสิ่งที่เป็นสังขตะ (พระพุทธโฆสเถระ, (2546) ท่านอ้างพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะธรรมเหล่านั้นย่อมประสมสิ่งที่เป็นสังขตะแล จึงได้ชื่อว่า สังขาร ดังนี้”

(ส.ช. (บาลี) 17/159/106) สงขตมภิสงขโรนตตี โข ภิกขเว ตสฺมา สงขารา วุจจนตตี. (วิสุทฺธิ. (บาลี) 3/36)

4. จุดร่วมของสังขารในไตรลักษณ์กับสังขารในชั้น 5

1. การเป็นสังขตธรรม (สิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น)ทั้งสังขารในไตรลักษณ์และสังขารในชั้น 5 ต่างมีลักษณะร่วมสำคัญคือ เป็น สังขตธรรม หมายถึง สิ่งที่เกิดจากการปรุงแต่งหรือประกอบขึ้นจากเหตุปัจจัย พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า “สังขารทั้งหลาย” ไม่ว่าจะอยู่ในบริบทของชั้น 5 หรือในฐานะธรรมชาติของสรรพสิ่ง ย่อมต้องอาศัยเหตุปัจจัยในการเกิดขึ้นและดำรงอยู่เสมอ (ส.นิ. (ไทย) 16/25/81) ลักษณะเช่นนี้เองสะท้อนให้เห็นถึงความไม่เที่ยง (อนิจจัง) ความเป็นทุกข (ทุกขัง) และการไม่มีตัวตนที่แท้จริง (อนัตตา)

2. การแปรเปลี่ยนตามกฎไตรลักษณ์สังขารในทั้งสองบริบทต่างอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ กล่าวคือ อนิจจัง คือ ความไม่เที่ยง ไม่คงที่ เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา เช่น ความคิด ความรู้สึกที่เกิดขึ้นแล้วดับไป (ที.ม. (ไทย) 10/60/20) ทุกขัง คือ ความเป็นทุกข อันเกิดจากความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง เพราะไม่อาจยึดถือหรือควบคุมสิ่งใดให้ยั่งยืน และอนัตตา คือ การไม่มีตัวตนที่แท้จริง เพราะสิ่งทั้งปวงล้วนเป็นเพียงผลของเหตุปัจจัยซึ่งเกิดขึ้นและดับไปตามธรรมชาติ (อง.เอกก. (ไทย) 20/115/35) การตระหนักรู้ในลักษณะเหล่านี้ ย่อมช่วยเปิดมุมมองใหม่ในการเห็นความจริงของสรรพสิ่ง และเป็นแนวทางนำไปสู่การปล่อยวาง ลดความยึดมั่นถือมั่นได้ในชีวิตประจำวัน

3. ความแตกต่างในบริบทการใช้งานแม้ว่าทั้งสองจะเป็น “สังขาร” เช่นเดียวกัน แต่มีบริบทการใช้งานที่แตกต่างกันชัดเจน ดังนี้ 1) สังขารในไตรลักษณ์

มุ่งเน้นการอธิบายธรรมชาติของสรรพสิ่งทั้งปวงที่ถูกปรุงแต่งขึ้นจากเหตุปัจจัย ซึ่งล้วนมีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข และไม่ใช่ตัวตน เช่น การพิจารณาสิ่งของ วัตถุ หรือปรากฏการณ์ธรรมชาติ ว่าเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป (ที.สี. (ไทย) 9/34/54) ความเข้าใจลักษณะนี้ช่วยให้ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถปล่อยวางความยึดมั่นที่มีต่อโลกภายนอกและจิตภายในได้ 2) สังขารในชั้น 5 มุ่งเน้นการจำแนกองค์ประกอบของชีวิตมนุษย์ในมิติของ “เจตสิก” หรือกระบวนการปรุงแต่งทางจิต เช่น ความคิด ความจำ เจตนา ความเพียร ฯลฯ เพื่อให้ผู้ปฏิบัติสามารถเข้าใจกลไกของจิตใจ และการเกิด-ดับของชั้นทั้งห้าได้อย่างชัดเจนขึ้น (ส.ช. (ไทย) 17/88/121)

ดังนั้น การทำความเข้าใจทั้งสองบริบทนี้จึงมีคุณูปการต่อการปฏิบัติธรรมอย่างยิ่ง เพราะช่วยให้เกิดปัญญาเห็นตามความเป็นจริง และนำไปสู่การคลายความยึดมั่นใน “ตัวตน” ได้อย่างแท้จริง

5. ความสัมพันธ์ระหว่างสังขารในไตรลักษณ์กับสังขารในชั้น 5 เพื่อการปฏิบัติธรรม

1. การนำความเข้าใจสังขารในไตรลักษณ์มาใช้ในวิปัสสนากรรมฐานการพิจารณาสังขารตามไตรลักษณ์ในวิปัสสนากรรมฐานเป็นวิธีการสำคัญที่ช่วยให้ผู้ปฏิบัติเห็นความจริงของสรรพสิ่งในลักษณะที่

ปราศจากอคติ การพิจารณาโดยใช้หลักไตรลักษณ์ทำให้สามารถปล่อยวางความยึดมั่นถือมั่น และเข้าถึงปัญญาที่เห็นว่า ทุกสิ่งล้วนไม่เที่ยง เกิดขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัย ตัวอย่างเช่น ผู้ปฏิบัติสามารถพิจารณาความรู้สึกเจ็บปวดที่เกิดขึ้นในร่างกายว่าเป็น “ทุกขัง” อันไม่เที่ยง และเมื่อมองด้วยปัญญา ความยึดมั่นในความเจ็บปวดนั้นจะลดลง (ม.อ. (ไทย) 14/56/89

2. การประยุกต์สังขารในชั้น 5 เพื่อพิจารณาจิตใจ การใช้สังขารในชั้น 5 ช่วยให้ผู้ปฏิบัติสามารถวิเคราะห์องค์ประกอบของประสบการณ์ภายในได้อย่างชัดเจน ตัวอย่างเช่น การพิจารณาความโกรธที่เกิดขึ้นว่าเป็นเพียงปรากฏการณ์หนึ่งของจิตที่เกิดขึ้นในชั้น 5 และสามารถแยกแยะองค์ประกอบ เช่น เวทนา (ความรู้สึกไม่พอใจ) และสังขาร (ความคิดที่ปรุงแต่งเกี่ยวกับความโกรธ) ทำให้สามารถระงับความโกรธได้โดยไม่หลงยึดติด (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2549)

3. ความสัมพันธ์ระหว่างสังขารในไตรลักษณ์กับสังขารในชั้น 5 กับการบรรลุนิพพาน (อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา) ความสัมพันธ์ระหว่างอนิจจตา ความไม่เที่ยง ความถูกกดทับบีบคั้น และความไม่มีอิตตา ตัวตน ของสังขารในไตรลักษณ์มีความสัมพันธ์กับการบรรลุนิพพานเมื่อผู้ปฏิบัติหรือพระโยคาวจรมองเห็นไตรลักษณ์คือเห็นสังขารโดยความเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นสิ่งไม่มีตัวตนแน่นอน ด้วยญาณอันเกิดขึ้นจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน หรือด้วยการได้ฟังพระธรรมเทศนาต่อพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า ความสัมพันธ์ในที่นี้จึงเป็นความสัมพันธ์ในลักษณะเป็นปัจจัยเกื้อหนุนกันและกัน ถ้าเปรียบเทียบกับปัจจัย 24 อย่างที่จำแนกไว้ในอภิธรรม ปัจจัยหลักที่นำไปสู่การบรรลุนิพพานของไตรลักษณ์ก็คือ เหตุปัจจัย อารัมมณปัจจัยและอธิติปัจจัย ที่ว่าเป็นเหตุปัจจัยเพราะเป็นเบื้องต้น เป็นหลักอิงอาศัย เป็นอารัมมณปัจจัย คือเป็นอารมณ์หรือเป็นที่ยึดเหนี่ยวของญาณในเบื้องสูง และเป็นอธิติปัจจัย คือเป็นใหญ่เป็นหัวหน้าเป็นตัวนำ ให้ผู้ปฏิบัติได้อาศัยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงของสังขาร เริ่มตั้งแต่อนุสณญาณ คือนามรูปปริจเฉทญาณ เกิดขึ้นจนถึง ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ คือญาณที่เกิดแก่ผู้ปฏิบัติหรือโยคาวจรบุคคลผู้มีความปรารถนาเพื่อจะพ้นไปจากสังขารทั้งหลายซึ่งมีแต่ความแตกดับ ซึ่งดำเนินไปอยู่ในภพ ในกำเนิด ในคติ เป็นต้น จึงยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นสู่พระไตรลักษณ์แล้วกำหนดรู้ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ (พระพุทธโฆสาจารย์, 2546)

ต่อไป คือเห็นสังขารโดยไม่เป็นไปเลยที่สุด โดยเป็นไปชั่วคราว โดยกำหนดได้ด้วยความคิดและความดับ โดยแตกทำลาย โดยเป็นไปชั่วขณะ เป็นต้น จากนั้น ก็พิจารณาเห็นสังขารว่า เป็นทุกข์ ด้วยเหตุต่างๆ เช่น โดยทนได้ยาก โดยเป็นที่ตั้งของทุกข์ โดยเป็นโรค โดยเป็นแผลฝี เป็นต้น จากนั้นก็พิจารณาเห็นว่า เป็นของไม่สวยงาม เป็นบริวารของทุกขลักษณะ ด้วยเหตุต่างๆ เช่น เห็นโดยเป็นสิ่งมีกลิ่นเหม็น เป็นของน่าเกลียด เป็นของปฏิกูล เป็นต้น แล้วที่สุดพิจารณาเห็นว่า เป็นของว่างเปล่า ด้วยเหตุต่างๆ เช่น เห็นว่าเป็นปรปักษ์ เป็นของเปล่า เป็นของว่าง เป็นของสูญ ไม่มีเจ้าของ เป็นต้น

ความสัมพันธ์ของสังขารในชั้น 5 กับการบรรลุนิพพาน เริ่มต้นที่ตัวสัทธา ความเชื่อ ความเลื่อมใส เจตนา ความตั้งใจใคร่จะฟังธรรมหรือปฏิบัติธรรม ผัสสะ เป็นสื่อกลางให้ สังขารเหล่านี้เกิดขึ้น เช่น วิริยะ

สติ สมาธิ ปัญญา หรือพูดโดยรวมก็คือให้สังขารฝ่ายกุศลเกิดขึ้นสนับสนุนเกื้อกูลกันและกันจนสังขารแต่ละอย่างแก่กล้าแล้วทำงานร่วมกันอย่างเต็มที่จนสามารถพิจารณาเห็นความเปลี่ยนแปลงของสังขารในไตรลักษณ์ คือ อนิจจังลักษณะ ทุกสิ่งที่ปรากฏขึ้นในโลกทั้งที่มีใจครองและไม่มีใจครองล้วนตกอยู่ในไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง คงสภาพเดิมไม่ได้ ต้องมีการผันแปรไปตามกาลเวลา จากนั้นสังขารในชั้น 5 ได้เกิดขึ้นตามลำดับทำหน้าที่ปรุงแต่งจนนำไปสู่ความหลุดพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งปวง

บุคคลในสมัยพุทธกาลที่ได้บรรลุธรรมด้วยสังขารที่เป็นกุศลมีปรากฏอยู่หลายแห่งต่างกาลต่างวาระกัน เช่น พระจุลปันถกได้ผ้าที่พระพุทธเจ้าเนรมิตรให้แล้วเอามือลูบคลำผ้าจนผ้าขาวสีหมองคล้ำเปลี่ยนแปลงจากสภาพเดิม ท่านได้พิจารณาว่า แม้ผ้าที่ขาวสะอาดบริสุทธิ์เมื่อถูกกับเหงื่อโคลของคณบ่อยเข้าก็กลายเป็นของสกปรก หมองคล้ำไป จิตใจของเราก็คงไม่ต่างไปจากผ้าขาวนี้ ที่เมื่อก่อนเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เมื่อถูกกิเลสจรมาระทบทำให้ใจเศร้าหมอง จากนั้นท่านยกจิตขึ้นสู่ไตรลักษณ์พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงของจิตใจ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 2/3/74, ขุ.ธ.อ. (ไทย) 2/3/110) พระสารีบุตรเมื่อครั้งเป็นอุปัชฌาย์พราหมณ์ได้เห็นกิริยาอันเลื่อมใสของพระอัสสชิเถระ เกิดความเลื่อมใสและต่อมาได้ฟังธรรมจากท่านมีใจความว่า “ธรรมเหล่านี้ มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และเหตุแห่งความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะ มีปกติตรัสอย่างนี้” (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/8/84, ขุ.ธ.อ. (ไทย) 1/8/128) ท่านได้ฟังเพียงเท่านั้นได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน

เมื่อพิจารณาในหลักของสังขารทั้ง 2 จะได้ดังนี้ เริ่มแรกสังขารชั้น 1 คือ ผัสสะ ปรุงแต่ง เมื่อเห็นกิริยาที่น่าเลื่อมใสของพระเถระ จากนั้น ศรัทธาได้เกิดขึ้นสนับสนุนวิญญานที่มีความเลื่อมใสเป็นเบื้องต้นแล้วทำให้กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ ตัดสินใจติดตามพระเถระไป ขณะที่ท่านจัดตั้งให้พระเถระฉันภัตตาหารฉันทะเกิด ปิติเกิด จิตตกัมมัญญาตาเกิด สังขารชั้น 2 เกิดติดต่อกันเป็นลูกโซ่ตั้งแต่ระดับต่ำจนถึงระดับสูง ขณะที่ฟังพระเถระกล่าวบทแห่งธรรม มนสิการ และปัญญา เกิดขึ้น วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นตามลำดับจนถึงมรรคญาณทำให้ท่านได้บรรลุโสดาปัตติมรรค เป็นพระโสดาบันบุคคล

6. สรุป

ในบทความนี้ได้รู้เรื่องสังขารในแง่มุมต่างๆ ทั้งที่เป็นวิชาการด้านพระพุทธศาสนาและความเข้าใจของประชาชนทั่วไปกล่าวคือประชาชนทั่วไปส่วนใหญ่เข้าใจว่าสังขารคือร่างกายของเราเท่านั้นก็ถูกในส่วนหนึ่งเพราะพระพุทธเจ้าก็ทรงตรัสอย่างนั้นเหมือนกันในคราวใกล้จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ส่วนสังขารตามหลักพระพุทธศาสนามีความหมายลึกซึ้งมากกว่าที่คิดมีทั้งสังขารในไตรลักษณ์และสังขารในชั้น 5 สังขารทั้งสองอย่างตกอยู่ภายใต้กฎอันเดียวกัน คือกฎของไตรลักษณ์ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่มีตัวตนหรือไม่อยู่ในการบังคับบัญชา แต่สังขารในไตรลักษณ์กินความหมายมากกว่าสังขารในชั้น 5 เพราะครอบคลุมทั้งสิ่งที่มีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิต ส่วนสังขารในชั้น 5 ครอบคลุมเฉพาะสิ่งที่มีชีวิตอย่างเดียว สังขาร

ในไตรลักษณ์ หมายถึง ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมิใช่ตัวตน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญลักษณะ ได้แก่ ลักษณะที่มีเสมอกันแก่สังขาร สังขารในชั้น 5 หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่งสังขตธรรม ได้แก่กุศลกรรม และอกุศลกรรม ได้แก่ อภิสังขาร ที่เป็นบุญ บาป และกุศลเจตนาที่เป็นอรุปาวจร 4 เรียกว่า บัญญา บัญญา

ลักษณะของสังขารที่เป็นอนิจจตา ได้แก่สิ่งที่มีความไม่เที่ยง ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน เป็นภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป ลักษณะที่เป็นทุกข์ ได้แก่ความบีบคั้นภายในของตัวสังขารเอง ทำให้อยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไปยึดด้วย ตัณหาอุปาทาน ลักษณะที่เป็นอนัตตตา หมายถึงสังขารทั้งที่เป็นอนิจจตาและทุกข์ตาทั้งหมดเป็นสิ่งที่มีความไม่ใช่อัตตา ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง

ความสัมพันธ์ระหว่างสังขารในไตรลักษณ์กับในชั้น 5 ได้แก่ การเป็นสังขตธรรม (สิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น) ทั้งสังขารในไตรลักษณ์และในชั้น 5 ย่อมต้องแปรเปลี่ยนไปตามกฎทั้งสามคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ความแตกต่างในบริบทการใช้งาน สังขารในไตรลักษณ์ มุ่งเน้นถึงการแสดงธรรมชาติของสรรพสิ่งสังขารในชั้น 5 มุ่งเน้นถึงการจำแนกองค์ประกอบของชีวิต การพิจารณาสังขารตามไตรลักษณ์ในวิปัสสนากรรมฐานเป็นวิธีการสำคัญที่ช่วยให้ผู้ปฏิบัติเห็นความจริงของสรรพสิ่งในลักษณะที่ปราศจากอคติ สามารถปล่อยวางความยึดมั่นถือมั่น และเข้าถึงปัญญาที่เห็นว่า ทุกสิ่งล้วนไม่เที่ยง เกิดขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัย การใช้สังขารในชั้น 5 ช่วยให้ผู้ปฏิบัติสามารถวิเคราะห์องค์ประกอบของประสบการณ์ภายในได้อย่างชัดเจน

ความสัมพันธ์กับการบรรลุธรรมสังขารในไตรลักษณ์ช่วยผู้ปฏิบัติเห็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาจากนั้นสังขารในชั้น 5 รับช่วงต่อไปกล่าวคือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ มีกำลังมากขึ้น ปัญญาที่เป็นวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นตามลำดับจนถึงมรรคญาณอันเป็นญาณตัดกิเลสได้อย่างถาวรไม่เกิดขึ้นอีก ทำให้โยคีกลายเป็นพระอรหันตบุคคล

7. องค์ความรู้ที่ได้รับ

จากการศึกษาเกี่ยวกับสังขารทั้งสองประเภทในหัวข้อเหล่านี้ คือ ความหมายลักษณะความสัมพันธ์ของสังขารทั้งสองทั้งในการดำเนินชีวิตประจำวันและการปฏิบัติธรรม จุดร่วมและความแตกต่างในการใช้งาน สังขารทั้งสองสัมพันธ์กันเหมือนห่วงโซ่หมุนเวียนกันไปด้วยสภาวะ 3 อย่าง คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป จุดร่วมของสังขารทั้งสองคือการเป็นสังขตธรรม (สิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น) ความแตกต่างในบริบทการใช้งาน ไตรลักษณ์มุ่งเน้นถึงการแสดงธรรมชาติของสรรพสิ่ง ชั้น 5 มุ่งเน้นถึงการจำแนกองค์ประกอบของชีวิต ความสัมพันธ์ของไตรลักษณ์กับการบรรลุธรรม ผู้ปฏิบัติหรือพระโยคาวจรพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ด้วยญาณแล้ว ยกจิตขึ้นสู่พระไตรลักษณ์กำหนดรู้ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ สังขารในชั้น 5 มีสหธา

วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เป็นต้น เกิดขึ้นสนับสนุนเกื้อกูลกันและกันจนสังขารแต่ละอย่างแก่กล้าเต็มที
จนสามารถพิจารณาเห็นความเปลี่ยนแปลงของสังขารในไตรลักษณ์ตามลำดับจนทำให้มรรคญาณเกิดขึ้น
ทำลายอาสวะกิเลสได้เด็ดขาดเป็นสมุทฺเทพทาน ดังภาพที่ 1

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้รับ

เอกสารอ้างอิง

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). (2536). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. (พิมพ์ครั้งที่ 7). กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2562). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (2538). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 8). กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2549). *พุทธธรรม ฉบับขยายความ*. (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.

- พระพุทฺธโฆสอาจารย์. (2546). *คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับ 100 ปี สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร).* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง.
- พระมหาจุฬินชัย วชิรเมธี. (2550). *พุทธธรรม ฉบับย่อ.* กรุงเทพฯ: สถาบันวิมุตตยาลัย.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. (ม.ป.ป.). *ปฏิจจนุปปาตที่ปณี.* ม.ป.ท.
- พระสุเมธมณีเถระ. (ม.ป.ป.). *อภิธัมมัตถสังคหะ ใน ฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ ชื่อว่าอภิธัมมัตถวิภาวินี* (พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปนโน ป.ธ.9), ผู้แปล). ม.ป.ท.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2500). *พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.* กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2533). *อรรถกถาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.* กรุงเทพฯ: วิญญูญาณ.
- _____. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.* กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2534). *พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล ชุด 91 เล่ม.* กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542.* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น.